

Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

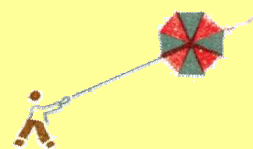
Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές
Ιανουάριος 2010

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ ΣΤΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΑ 1860-1960

Η εκμάθηση της αλφαβήτας και η ανάγνωση είναι δύο από τα καθοριστικά ζητούμενα της παιδικής ηλικίας. Προσφέρουν σε κάθε παιδί την προοπτική μιας ζωής βασισμένης στη γνώση και εμπνευσμένης από τη μαγεία της λογοτεχνίας.

Στο κείμενο που ακολουθεί παρουσιάζονται οι προσπάθειες που έγιναν από το ελληνικό κράτος μέσα από τα αναγνωστικά (1860-1960) ώστε ο μαθητής / η μαθήτρια να μπορέσει να κατανοήσει, να προφέρει και να αναπαραγάγει το γραπτό λόγο. Στόχος τους ήταν η επαφή του παιδιού τόσο με τη γνώση όσο και με τις αξίες και την κυρίαρχη ιδεολογία της κοινωνίας στην οποία μεγάλωνε.

Ερευνώντας τις προσπάθειες που για τη δημιουργία ενός πρότυπου διδακτικού βιβλίου, συναντά κανείς γνωστούς συγγραφείς και εικονογράφους σε απρόσμενες δημιουργίες. Ονόματα όπως των Ι. Πλατύ, Γ. Δροσίνη, Γ. Καζαντζάκη, Ζ. Παπαντωνίου, Α. Καρκαβίτσα, Κ. Μαλέα, Φ. Δημητριάδη, Γ. Ξενόπουλου, Φ. Κόντογλου, Π. Νιρβάνα, Ε. Ουράνη, Γ. Κεφαλληνού, Γ. Στέρη, Σ. Μυριβήλη, Π. Βυζάντιου, Μυρτιάτισσας, Σ. Βασιλείου, Τάσσου, Κ. Γραμματόπουλου, Λ. Μοντεσάντου, Α. Αστεριάδη και άλλων κοσμούν αυτή την προσπάθεια.

Πριν επιχειρηθούν κρίσεις για το αν τα κείμενα και οι εικονογραφήσεις στα αναγνωστικά στέκονται στο ύψος των δημιουργών τους, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι το εκάστοτε Υπουργείο Παιδείας υπηρετούσε την ιδεολογία της εποχής, έθετε αυστηρές προδιαγραφές και συχνά λογόκρινε το έργο τους, στερώντας τους την πλήρη λογοτεχνική και καλλιτεχνική ελευθερία.

ΣΤΑΘΜΟΙ ΣΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΩΝ

Το 1771 εκδίδεται στη Βιέννη το *Μέγα Αλφαβητάριον*. Όπως και όλα τα πρώιμα αλφαβητάρια, είναι σε μορφή φυλλαδίου και σπάνια περιλαμβάνει εικόνες. Τα θέματα που παρουσιάζει είναι κυρίως θρησκευτικά.

Το 1860 ο Ιωάννης Πλατύς αντιλαμβάνεται τη σημασία της εικονογράφησης και την κάνει περισσότερο προσιτή στους μικρούς μαθητές στις σελίδες του *Αλφαβηταρίου κατά Νέαν Μέθοδον*.

«Τούτο είναι πρόβατον' είναι πολύ ἡμερον.
Ἡ Ἄννα δίδει εἰς αὐτό χορτάρι'
ο δε Γεωργάκης το κρατεῖ ἀπό τον λαιμόν.
Πόσον ωραῖο εἶναι το μαλλίον σου, εἶπεν ἡ Ἄννα' ἀπό το
μαλλίον των προβάτων ἐγένεινε και το φουστάνι μου'
ἡ μήτηρ μου μοί ἐξήγησε προχθές πώς γίνονται ἀπό το
μαλλίον φουστάνια και πολλά ἄλλα εἶδη ενδυμάτων.»

Σε κρίσιμες ιστορικές στιγμές, ειδικά σε περιόδους πολεμικών συγκρούσεων, εμφανίζονται αναγνωστικά όπως εκείνα της Γαλάτειας Καζαντζάκη (1914) με εθνικιστικό και προπαγανδιστικό χαρακτήρα που υπηρετούν το φιλοβασιλικό πνεύμα της εποχής. Τόσο το αναγνωστικό *Η Μεγάλη Ελλάς* όσο και *Τα δύο βασιλόπουλα* προβάλλουν τα ιδανικά της αρχαιολατρίας, της θρησκείας και της πολεμικής αρετής, υμνώντας το θεσμό της βασιλείας και εκφράζοντας το πάθος ενάντια στον εχθρό, που στην προκειμένη περίπτωση λόγω των Βαλκανικών Πολέμων είναι οι Βούλγαροι.

Το πρώτο μας κυνήγι

«Ο αέρας ήτο ζεστός και μυρισμένος και το πλέον ταπεινόν άνθος εμοσχοβολούσε. Σύννεφα από πεταλούδες εσηκάνοντο εις την διάβασίν μας, επετούσαν ελαφρά και έπειτα πάλι κατέβαιναν και εκάθιζαν εις τα μυρωμένα φυτά. Κάνθαροι χρυσοπράσινοι εβομβούσαν και χρυσαί μέλισσαι και σφήκες. Εστεκόμεθα συχνά και εθαυμάζομεν την ωραιότητα της φύσεως...»

Απόσπασμα από το βιβλίο *Οι τρεις φίλοι* της Γ. Καζαντζάκη, (α' εκδ.1914)

Ο ίδιος προπαγανδιστικός χαρακτήρας συναντιέται και στο αναγνωστικό της μεταξικής έκδοσης του 1939. Τα παιδιά του εξωφύλλου φορούν στρατιωτική στολή ενώ στην επανέκδοση του 1943 τα παιδιά επιστρέφουν στον παραδοσιακό τους ρόλο, το παιχνίδι.

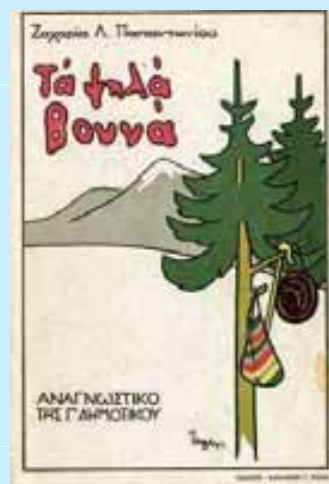
Αναγνωστικά εκδ.1939 και εκδ.1943.

Από την εξέλιξη των αναγνωστικών γίνεται φανερό πως οι παιδαγωγικές προθέσεις έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα από τη λογοτεχνική αξία. Μόνο όταν συναντάται στο ίδιο πρόσωπο ο λογοτέχνης με τον παιδαγωγό προκύπτει ένα τόσο καλό βιβλίο όπως τα *Ψηλά Βουνά*, που γράφεται από το Ζαχαρία Παπαντωνίου και εκδίδεται το 1918.

Έπειτα από χρόνια

«..στη χώρα φάνηκε έπειτα από χρόνια ένας δάσκαλος που άφησε όνομα. Έπαιρνε τα παιδιά και τα δίδασκε κάτω από τα δέντρα... Έπαιρναν το βιβλίο τους και διάβαζαν μαζί του απάνω στους λόφους, στον ήλιο και στον αέρα. Από κει τους έδειχνε τους γύρω τόπους, τη γη, τον ουρανό, τα πλάσματα όλα... Τους μάθαινε τη ζωή των δέντρων, των πουλιών και των εντόμων. Όταν ήταν καθαρή αστροφεγγιά, τους έδειχνε από ένα ύψωμα και τους ονόμαζε τ' άστρα. Τους μάθαινε να γράφουν όσα είχαν στο νου και στην ψυχή τους...»

Απόσπασμα από τα *Ψηλά Βουνά*

Πρόκειται για ένα από τα δεκατρία αναγνωστικά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917-1920, επί κυβέρνησης Ελευθέριου Βενιζέλου. Είναι γραμμένο στη δημοτική γλώσσα και έχει ως στόχο να διαπαιδαγωγήσει τους μαθητές και να τους εμφυσησει την αγάπη για τη φύση, τη σύγχρονη Ελλάδα και την πραγματική ζωή. Την ίδια περίοδο ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου διατελεί μέλος της συντακτικής επιτροπής του «*Αλφαβηταρίου με τον ήλιο*», μαζί με τους Δημοσθένη Ανδρεάδη, Αλέξανδρο Δελμούζο, Παύλο Νιρβάνα και Μανόλη Τριανταφυλλίδη, το οποίο εικονογραφείται από τον Κωνσταντίνο Μαλέα. Τα δύο αυτά αναγνωστικά θεωρούνται «από τα προοδευτικότερα αναγνωστικά που έχουν υπάρξει στο ελληνικό σχολείο».

Το ποταμάκι του χωριού

«Πιο χαμηλά από το καλύβι ήτανε ένα χωριό. σιμά σε τούτο το χωριό κυλούσε ένα ποταμάκι. το ποταμάκι ήτανε χωμένο μέσα σε καλάμια. τα ρηγά νερά του κυλούσανε ήσυχα ήσυχα.

σε τούτο το ποταμάκι βάζανε η Ρήνα με το Ρήγα πολλά καραβάκια. άλλα κόκκινα, άλλα γαλάζια όλα βαμμένα

μα σήμερα έχουνε χαρά μεγάλη. βάλανε το πιο καλό καράβι. ένα καράβι θεόρατο με πανιά πολλά, με τιμόνι μεγάλο. ένα καράβι κόκκινο κόκκινο· δέτε το!»

«Αλφαβητάριο με τον ήλιο»,
α' εκδ. 1919 και επανέκδοση 1925

Το «Αλφαβητάρι με τον Ήλιο» διαπνέεται από τις απόψεις του Μαλέα για την αισθητική αγωγή των παιδιών. Όπως γράφει χαρακτηριστικά:

«Η καλλιτεχνική μόρφωση τ' ανθρώπου είναι βεβαιωμένο πια πώς αποτελεί ένα μεγάλο συντελεστή για την καθολικά πρόοδό του. Γι αυτό και στα σκολεϊα μας, οί σημερινοί παιδαγωγοί μας μ' ένθουσιασμό προσπαθοῦν νὰ χαρίσουν στην καινούργια γενεά τὰ φῶτα καὶ τὴν ὁμορφιά τῆς Τέχνης. Τὸ σχολεῖο, ὄχι ὅπως πρῶτα, ἀποκρουστικό, ἀκάθαρο, ἀνθυγιεινό, ἀλλὰ κατοικία ἀληθινῆ, σὰν ναός, πού θὰ διαπλασθῆ ἡ ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων. Σχολεῖα ἡλιοφώτιστα, εὐάερα, ὀλοκάθαρα, ὀλόχαρα, στολισμένα μὲ λούλουδα, διακοσμημένα μὲ τέχνη...»

Τα Ψηλά Βουνά και το «Αλφαβητάρι με τον Ήλιο» είναι τόσο διαφορετικά από όλα τα προηγούμενα αλφαβητάρια, καθότι είναι προϊόντα ελεύθερης δημιουργίας από εμπνευσμένους ανθρώπους των γραμμάτων και της τέχνης.

Μετά την πολιτική μεταβολή του 1920 και την εκλογική ήττα του Βενιζέλου, τα βιβλία αυτά καταδικάζονται με διάφορες δικαιολογίες, όπως ότι από τα κείμενά τους έχουν παραλειφθεί οι έννοιες της πατρίδας και της θρησκείας. Η «Επιτροπεία» που εξετάζει τα παραπάνω βιβλία και τα υπόλοιπα αναγνωστικά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης συντάσσει έκθεση όπου τα χαρακτηρίζει «έργα ψεύδους και κακοβούλου προθέσεως», ζητάει την άμεση απόσυρσή τους, την ποινική δίωξη των συντακτών του για τη διαφθορά της ελληνικής γλώσσας και προτρέπει «**ΝΑ ΚΑΩΣΙ!**»

Τελικά τα βιβλία αποσύρονται το 1921 για να επανέλθουν χρόνια αργότερα. Ιδιαίτερα το βιβλίο του Ζ. Παπαντωνίου καταφέρνει να παραμείνει ένα από τα πιο αγαπημένα παιδικά βιβλία.

Στα χρόνια που ακολούθησαν ως τη δικτατορία του Μεταξά το 1936 εναλλάχτηκαν 34 κυβερνήσεις και η εκπαιδευτική πολιτική επηρεάστηκε από την πολιτική αστάθεια. Κατά την περίοδο αυτή, σημαντικοί καλλιτέχνες εικονογράφησαν τις σελίδες των αναγνωστικών αφήνοντας ο καθένας τη δική του σφραγίδα.

Ο σκιτσογράφος Φωκίωνας Δημητριάδης, στο αλφαβητάριο *Πουλιά και Παιδιά* του 1924, δείχνει έντονη χιουμοριστική διάθεση.

3. «Μα γιατί, γιαγιά αργεί τόσο πολύ να έρθει η Άνοιξη;»
Ρωτά ο Ρήγας μια μέρα.

-«Πώς να μην αργή, παιδί μου; Πρέπει να φέρη μαζί της τόσα πουλιά, που έδιωξε το Φθινόπωρο και ο Χειμώνας από το τόπο μας... Πότε να ετοιμαστή κι αυτή και να ξεκινήσουν τόσα πουλιά; Όλ' αυτά δε γίνονται γρήγορα και εύκολα. Να, γιατί αργεί τόσο πολύ η Άνοιξη».

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1932, ο αγιογράφος Φώτης Κόντογλου φιλοτεχνεί το *Αλφαβητάριο της Συντακτικής Επιτροπής, Μέρος Β΄*.

Τα περισσότερα από τα αναγνωστικά που γράφτηκαν σε εκείνη την περίοδο ακολουθούν μια συντηρητική προσέγγιση. Ενώ στα Ψηλά Βουνά το παιδί αντιμετωπίζεται ως αυτόνομη προσωπικότητα και καλλιεργείται η κριτική του ικανότητα, η ανεξαρτησία και η πρωτοβουλία, στο βιβλίο των Γρηγόριου Ξενόπουλου και Γ. Κονιδάρη *Ο Καλός Δρόμος* επιστρέφουμε στην παραδοσιακή αντίληψη για τη σχέση μαθητή- δασκάλου. Το βιβλίο αυτό και άλλα παρόμοιας φιλοσοφίας διακρίνονται από διδακτισμό, προβάλλουν τον απόλυτο διαχωρισμό καλού και κακού, την εργατικότητα, την αλληλοβοήθεια, την υπομονή και την πειθαρχία.

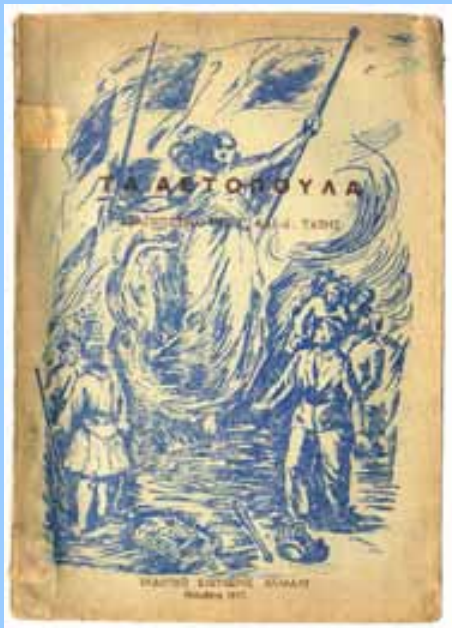

Όταν ο χαράκτης Γιάννης Κεφαλληνός αποφασίζει να ασχοληθεί με το σχολικό βιβλίο, πραγματοποιεί ένα παλιό του όνειρο με στόχο να «στολίσει την κάθε σελίδα με μια νέα μορφή, με ένα νέο σχέδιο της άνοιξης και της καλοσύνης» και να διηγηθεί με την τέχνη του «όλες τις ευτυχισμένες μέρες της ζωής». Η εικονογράφηση του στο αλφαβητάρι *Τα Παιδάκια* του 1932 έχει σκοπό να κερδίσει τα παιδιά με τη ζωντάνια και το αίσθημα που αποπνέει.

ΤΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΒΟΥΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΕΡΟΡΙΑΣ (1944-1963)

Προς το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου και για την περίοδο 1944-1963 δημιουργείται το όραμα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Τα αναγνωστικά «του βουνού», όσα συντάσσονται κατά τη διάρκεια του εμφυλίου καθώς και όσα προορίζονται για προσφυγικές κοινωνίες του Ανατολικού Μπλοκ, προσπαθούν να διαπαιδαγωγήσουν σύμφωνα με τις αξίες του σοσιαλιστικού πατριωτισμού. Τα παιδιά οφείλουν να υπηρετούν το σύνολο της κοινωνίας, να είναι εργατικά και να υπηρετούν τα ιδανικά της συντροφικότητας και της αλληλεγγύης.

«Τα Αετόπουλα», Αναγνωστικό Γ' και Δ' τάξης, Εκδοτικό Ελεύθερης Ελλάδας, Νοέμβριος 1947

Ελλη Αλεξίου, Αναγνωστικό, «Ηθελε να τη λένε «Κυρία» Πολιτικές & Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1956

Οι εργάτες

«Είναι πρωϊ. Οι μαθητές πάνε στο σχολειό.
Οι εργάτες πάνε στο εργοστάσιο.
Να, όλοι οι δρόμοι είναι γεμάτοι!
Το εργοστάσιο άνοιξε τις πόρτες του.
Σε λίγο θα ανοίξει και το σχολειό.
Όλοι είμαστε έτοιμοι για τη δουλιά.»

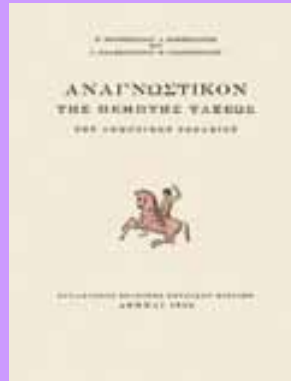
Ελληνική Επιτροπή «Βοήθεια στο παιδί»
«Αλφαβητάριο», Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα» (1952)

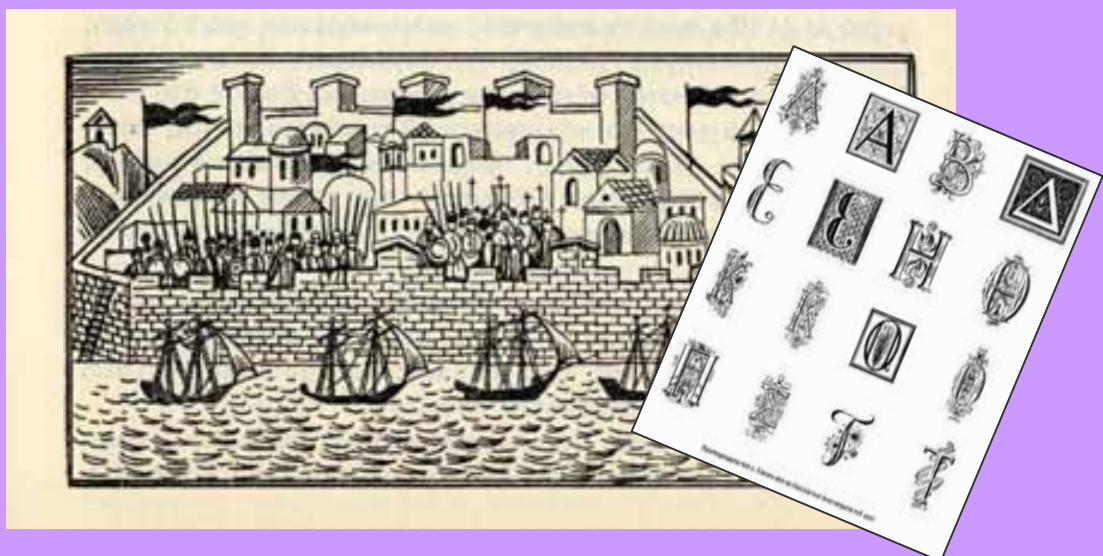

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1940-1960

Κατά τη χρονική περίοδο 1940-1960 απουσιάζουν από τα σχολικά βιβλία οι σημαντικοί λογοτέχνες αλλά εργάζονται γι' αυτά σπουδαίοι εικονογράφοι. Ο ζωγράφος Σπύρος Βασιλείου επιμελείται τις σελίδες του αναγνωστικού της πέμπτης δημοτικού το 1949.

Ο χαρακτήρας Τάσος αφήνει τη δική του σφραγίδα σε σχολικά βιβλία στα 1949, 1950 και 1954.

Οι εικονογραφήσεις του χαράκτη Κώστα Γραμματόπουλου σφράγισαν την μεταπολεμική περίοδο. Το 1949 εμφανίζεται το: *Το αλφαβητάριο Τα Καλά Παιδιά* του Επαμεινώνδα Γεραντώνη με εικονογράφιση του Γραμματόπουλου.

Το 1955 και μέχρι το 1978 κυκλοφορεί το «αλφαβητάριον» των Ι.Κ. Γιαννέλη, Γ. Σακκά με εικονογράφιση και πάλι του Γραμματόπουλου. Οι μικροί ήρωες που παρελαύνουν στις σελίδες του, η Άννα, η Έλλη, η Λόλα, ο Μίμης, η οικογένειά τους και οι φίλοι τους αντιπροσωπεύουν μια ολόκληρη εποχή και παραμένουν στη μνήμη χιλιάδων «μαθητών» μέχρι σήμερα...

Τα δώρα του ήλιου

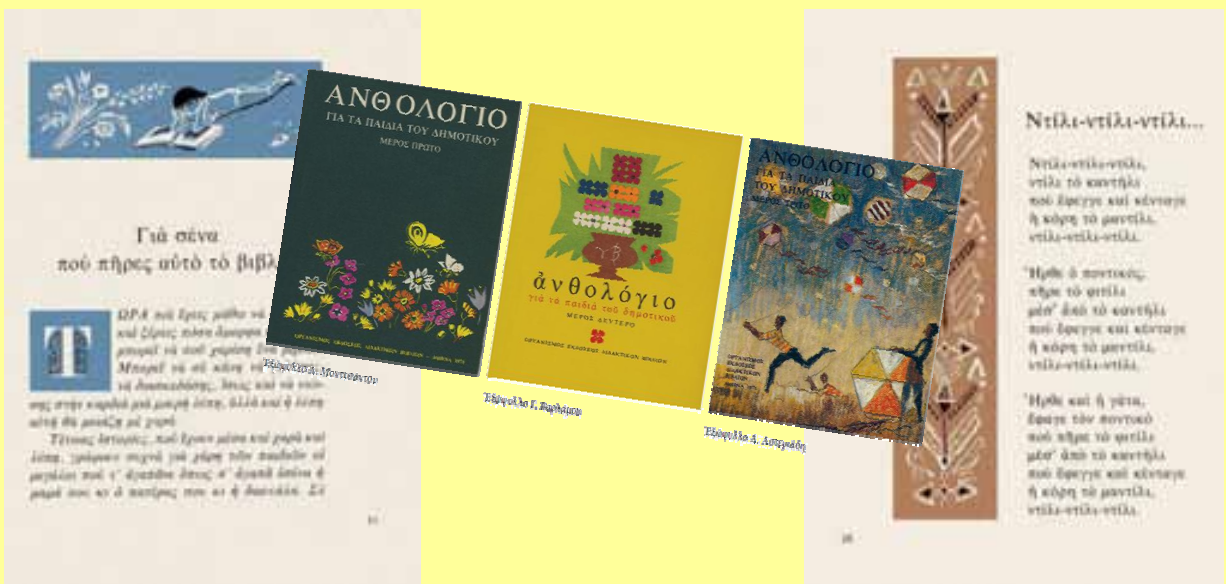
«- Ήλιε, από πού έρχεσαι
- Από την Ανατολή.
- Τι καλά μας έφερες;
- Φέρνω μήλα στις μηλιές,
ρόδα στις τριανταφυλλιές,
φέρνω αηδόνια, χελιδόνια,
και τα κρύα λιώνω χιόνια...»

Ωρα καλή

«-Ωρα καλή καράβι
Σύρε γιαλό-γιαλό. Σύρε με το καλό,
Έλεγε ο Μίμης.
-Ωρα καλή καράβι.
Σύρε με το βοριά.
Σύρε με το νοτιά,
Έλεγε ο Δήμος.»

Θα ήταν παράλειψη να κλείσει κανείς αυτό το οδοιπορικό στα σχολικά βιβλία δίχως να αναφερθεί στο περίφημο τρίτομο *Ανθολόγιο* του 1975, το οποίο βασίζεται στη συνεργασία λογίων, λογοτεχνών, καλλιτεχνών και παιδαγωγών. Η εικονογράφηση ανατίθεται σε τρεις διαφορετικούς καλλιτέχνες, τη Λουΐζα Μοντεσάντου, το Γιώργη Βαρλάμο και τον Αγήνορα Αστεριάδη. Τα κείμενα επιλέγονται με σκοπό να καλλιεργήσουν την αισθητική των παιδιών και να τους επιτρέψουν να τα απολαύσουν. Τα ανθολόγια φιλοξενούν αποσπάσματα που χαρίζουν απλόχερα το γέλιο στους μαθητές όπως «Οι Βόλοι» της Πηνελόπης Δέλτα (από τον *Τρελαντώνη*), «Το πιο πολύτιμο δώρο» του Δημήτρη Ψαθά, «Το γουρουνάκι» της Γεωργία Ταρσούλη (από το περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων*), το «Ένα γατάκι στον καθρέφτη» του Γρηγορίου Ξενόπουλου (από τις *Αθηναϊκές Επιστολές*) κ.ά. Είναι δε τόσο πρωτοποριακό το όλο εγχείρημα, που για πρώτη φορά φιλοξενείται στις σελίδες ενός σχολικού βιβλίου ποίημα του Γιάννη Ρίτσου.

Τα αναγνωστικά κατέγραψαν με το δικό τους τρόπο τη ζωή, τα ήθη και τα έθιμα της ελληνικής κοινωνίας για πάνω από μια εκατονταετία και επηρέασαν βαθιά την παιδική, και όχι μόνο, ηλικία των αναγνωστών τους. Μέσα από τις σελίδες τους χιλιάδες παιδιά ταξίδεψαν με τη φαντασία τους στα πέρατα του κόσμου και εμπνεύστηκαν για το ταξίδι της ζωής τους. Ακόμα και στις μέρες μας μπορούν να εκπλήξουν ευχάριστα τους σημερινούς μαθητές ή να χαρίσουν στιγμές αναπόλησης σε όσους τα διδάχτηκαν στα σχολικά τους χρόνια.

Ο Θαλασσοπόρος

«Έχω ένα καράβι, τόσο, με πανιά / θάλασσες αφήνει, θάλασσες περνά./ Αφωνος στον κίνδυνο και θαλασσομάχος,/ ταξιδεύω σχίζοντας πέλαγα μονάχος.../ Στην Ινδία, στο Βόλγα, στο Μισισσιπιπή / τρέχει το καράβι μου, πάει σαν αστραπή. / Το φεγγάρι μέσα απ' το πυκνό πλατάνι/ στα ταξίδια του όλα συντροφιά μου κάνει./ Προς τα πολυτρίχια, λίγο παρακεί,/ το τιμόνι αν στρίψω, να κι η Αφρική./ Πίσω απ' του κισσού μας τη χλωρή κουρτίνα, /έγια μόλα, βάζω πλώρη για την Κίνα./ Το Σουέζ, την Πόλη και τον Παναμά,.../ Καθισμένοι πλάι σε μια γλάστρα δυόσμο /δέκα χρόνων πλοίαρχος, γνώρισα τον κόσμο!»

ΡΙΤΣΑ ΜΠΟΥΜΠΗ-ΠΑΠΑ, από τη συλλογή « Η μαγική φλογέρα».

Το εκπαιδευτικό έντυπο πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της έκθεσης *Καλλιτέχνες και Λογοτέχνες* στα Αναγνωστικά 1860-1960, 13 Ιανουαρίου-14 Μαρτίου 2010.

Κείμενα και επιλογή υλικού: Σοφία Πελοποννησίου-Βασιλάκου

© Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης- Εκπαιδευτικά Προγράμματα, Αθήνα 2010.

